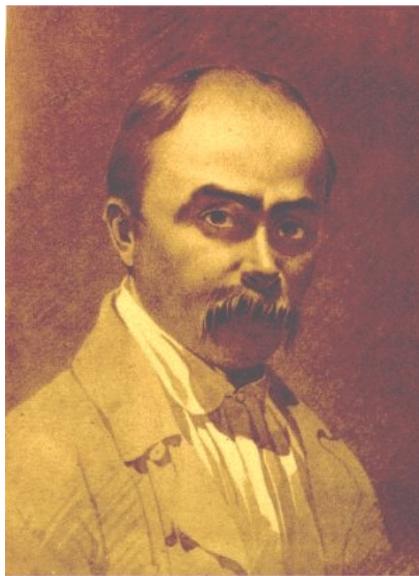

Тарас Шевченко

Варнак

Переклад В. Сапіцький

За редакцією М. Славинського, П. Зайцева, М. Рудницького й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Григорович Шевченко. Варнак. Повість. 1853.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том шостий.
Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. ст. 231-268.

© Канадський Інститут Українських Студій

ВАРНАК

ЕДВАРДОВІ ЖЕЛІГОВСЬКОМУ

Єсть у нашому величезному православному царстві російському невелика благодатна країна; така собі невелика, що в ній примістились би чотири німецькі держави, з Францією на додачу; а живуть на тій невеликій земельці різномовні народи, й поміж ними народ російський і то найправославніший. І отой народ російський не оре, не сіє нічогісінько, крім динь та кавунів, а хліб їсть білий, пшеничний, що по їхньому зветься “калаці”, й оспіває свою річку славетну, звучи її своєю кормителькою, золотим дном із берегами срібними.

Сумно бачити бруд і злидні на землі вбогій, неродючій, де людина бореться з невдячним ґрунтом і нарешті падає, знемігшись під тягарем праці та злиднів. Сумно, невимовно сумно!

Але як його дивитися на такі самі огидливі злидні в країні, де мед тече й молоко, як, наприклад, в отій землі благодатній!? Гидко! Та ще гидше серед тих ледарських злиднів натрапити на достатки, а при достатках — на огидний бруд та темноту!

А в отій благословенній країні трапляється це нерідко, ба, навіть часто-густо.

Які ж можуть бути причини злиднів у країні, де мед і молоко тече?

На цю важливу політично-економічну тему я напишу на дозвіллі звичаєво-описний історичний роман на чотири томи, в яких захожуся змалювати з мікроскопічними подробицями норови, звичаї та історію цього архіправославного народу. А поки доспіє в моїй многодумній голові той знаменитий роман, розкажу вам ось що.

Є в отій благодатній країні неглибоко під землею величезна груда соли, а на тій груді збудовано невеличку фортецю, що по-простому зветься “Соляною Защитою”.

Обставини примусили мене побувати якось в отій “Солянній Защиті”.

Першої ж неділі за мого там перебування побачив я в церкві старого чоловіка, зовсім сивого, але ще досить бадьорого, з надзвичайно виразним та благородним лицем.

Він у церкві був за дяка; ставив свічки перед образами, здіймав із них пригару, гасив догорілі, а під кінець Служби Божої ходив з карнавкою, замість титаря.

Мене вразила його велична постава: височенного зросту, сива й довга хвиляста борода; таке саме біле, густе, кучеряве волосся й темні густі брови, обличчя правильне, щоки злегенька рум'яні, наче в юнака, — одне слово: надався б на модель для Мойсея Боговидця або для Гомерового Нестора.

Захоплений симпатичною старечою вродою цього шановного мужа, я, виходячи з церкви, спитався в кривого інваліда, хто такий отой поважний старець, що здіймає пригару з свічок перед образами?

Інвалід відповів мені досить лаконічно: “Це, добродію, колишній варнак, а тепер тутешній поселенець, найдобріша душа”.

Після цієї відповіді я зупинився біля церкви й проводив очима старого, що так мене зацікавив; і чим більш я на нього дивився, тим менш здавався він мені подібним до варнака.

Але ж інвалід не сказав би на вітер такого слова!

Я пригадав собі, що колись тут добували сіль арештанти, та що багато їх; скінчивши свій тяжкий термін, були тут і поселені залежно від поведінки.

Але невжеж таку благородну поставу міг мати злочинець?

І я вирішив — довідатися докладніше про минуле цього показного з постави старого.

Напротязі тижня я довідався, що він справді таки тутешній поселенець і правдивої чесности людина; людина хоч і не багата, але й не бідна, живе в своєму власному домочку, хоч і невеличкому, та живе так, що, дай Боже, щоб і по палацах так жили: чисто, ситно й чесно.

Мав він у себе чоловіка з десять наймитів, хоч і з киргизів, та дай Боже, щоб і росіяни так працювали, як оті півдикуни! Ще довідався я, що його на той рік за його чесноти неодмінно виберуть за титаря й т. ін.

Я постановив познайомитися з ним особисто та при добрій нагоді довідатися певніше про його минуле життя; коли знайду там щось таке морально-повчальне або, принаймні, цікаве, то, записавши, дам до друку, — для науки або для розваги.

Чи вам коли траплялося зустрічати старого такої поважної й шляхетної постави, що мимоволі здіймеш шапку та вклонишся йому?

Зо мною це трапилося.

Якось зустрів я того старого, як він ішов з вечірні, і мимоволі вклонився йому. Він одповів ввічливим поклоном і спитався:

— Ви, здається, нетутешні? Я не зустрівав вас тут раніше.

— Ви не помилились: я справді недавно прибув до вашої Защити.

— А дозвольте запитати: чи здалека?

Я сказав, звідки я родом.

Старий, хвилюючись, простяг мені руку, і я трохи-трохи її не поцілував.

— Ви земляк мій, — промовив він смутно. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну батьківщину?

— Не більше року, — відповів я.

— Щасливі ви! Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А я от уже більш, як тринадцять літ, не бачив його. Що там тепер діється?

У старого навернулися сльози.

— Коли маєте час, — сказав він, — не погордуйте мною, відвідайте мене; нехай хоч подивлюся на вас, на земляка свого. Будьте добрі й ласкаві, не відмовтесь!

Ясна річ, я зрадів таким запросинам. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкого біленького, соломою вкритого домочку. Вигляд його нагадав мені Україну. Біля воріт зустріла нас літня жінка, по українському вдягнена, й привітала нас:

— Добривечір!

— Добривечір, Мотре! Прошу вас ласкаво до нашої хати, — сказав старий, звертаючись до мене. — Тут, бачите, недалеко живуть наші земляки харківляни та куряни, так я й узяв до себе землячку за наймичку. Воно все ж якось краще.

З тими словами старий увів мене до своєї хати. Всередині, як і знадвору, хата нагадувала Україну: стіни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; на долівці натрушено

запашної трави; навколо попід стінами — чисті й широкі дубові лавки, а перед образом Усіх Скорбящих Матері горіла лампадка й стояв налой, укритий чистим рушником, білим із широкими торочками; на налої лежала книжка — на вигляд ніби псалтир in quarto.

— Сідайте, прошу вас, дорогий мій гостю!

Я сів і почав уважно роздивлятися по хаті чи, краще сказати, я милувався нею. Скрізь і на всьому видко було лад доброго господаря та дбайливість господині; усе було чисте й принадливе. Кімната була поділена на дві половини вузькою довгою грубою замість перегородки; а сама груба оздоблена ліпленими визерунками — твір домашнього мистецтва (такі груби можна бачити на Волині та на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверху його білою скатертиною; на столі лежав житній хліб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим різнобарвними шовками; біля хліба стояла фаянсова сільниця з білою, мов рафінад, сіллю. І там таки, на другому кінці столу, лежала велика книжка на взір “Четії-Мінеї” в червоних сапьянових палітурках, з золотими, затертими й зчорнілими від часу прикрасами. То була Біблія (як я потім довідався) прегарного київського видання з року 1743, з високомовною присвятою гетьманові Розумовському — видання дуже рідке. Між вікнами, на стіні висів у золоченій рамі естамп, виритуваний Міллером з картини Доменікіно Цампієрі “Іван Богослов”. Біля дверей у кутку стояв ціпок із степового дерева джигілу, а біля нього на цвяху висіли кайдани.

Старий тимчасом хазяйнував десь на дворі й вернувся до хати саме тоді, як я дивився на кайдани.

— Що, земляче, милуєшся моїм трофеєм? Тяжкий трофей! Я здобув його довголітнім злочином та приніс його сюди на ногах своїх аж із самого Житомиру. Тут я носив його двадцять літ, і тепер ще караюся ним, і буду каратися та сповідати йому гріхи свої до самої смерти.

Все це сказано було голосом, що вразив моє серце вкрай, і я не міг вимовити ані єдиного слова потіхи хорому старому й сидів мовчки, доки він сам не озвався:

— Вибач мені, старому грішникові, земляче! Своїм нечистим спомином скаламутив я твою душу. Що діяти? Проти волі рветься на язик. Я тримаю в себе оце прокляте знамено людського пониження; тримаю на покарання власної душі. Але даймо спокій минулому та поговорімо краще про щось інше. Розкажи мені, друже мій, щонебудь про нашу прекрасну Волинь та про Поділля.

Та я зовсім не міг ні про що говорити і скоро попрощався з ним.

Старий не затримував мене, — просив тільки відвідувати його, коли дозволить час.

Час мені дозволяв, і я мало не щодня відвідував його. Часто ми з ним забалакувалися до півночі, і кожного разу знаходив я в ньому нові чесноти, нові вартості: був він освічений, як котрийхоч аристократ того часу, тільки що любив читати, а особливо італійських поетів: Боккаччіо, Аріосто, Тасса, а “Божественну Комедію” читав з пам'яті.

— Давно вже я нічого не читаю, — сказав він мені якось, — окрім цієї “Божественної Комедії”. Та й нащо тепер читати? Був час, я читав, захоплювався чудовими описами прекрасного мистецтва. Тепер — годі; постарівся, зачерствів і вже нічого не можу відчувати так, як колись бувало. Та правду сказати, до чого прислужилося моє читання?

Мої чисті, молоді почування! Що я з ними зробив, чи, краще сказати, що з ними люди зробили? Гріх та довічне горе! Коли б я нічого не читав, нічим не захоплювався, не те було б із мене: був би собі простий хлібороб, добра людина... а тепер що я?

З кожним вечором ми ставали з ним все щиріші та щиріші.

Якось я навів його на думку звіритися мені з своїм лихом, оповісти мені про свій вік молодий. Він довго наче б то не хотів мене зрозуміти; йому прикро, гірко було згадувати про своє минуле, і якось він сказав мені:

— Друже мій щирій! Ти хочеш моєї сповіді? Ти бажаєш знати моє колишнє життя безталанне? Тяжко тобі буде слухати, мій добрий друже, бож моє життя минуле — повне гріха та беззаконня. А нинішнє, як сам бачиш, — неміч та самотність, далеко від моєї любої Волині. Знаю, що із співчуттям слухатимеш моєї сердечної сповіді, і тобі зачужа гірко буде її слухати. Слухай же, щирій друже, мою сумну та правдиву повість! Нехай востаннє перед смертю перейде передо мною день за днем усе моє життя. Тоді довідаєшся, в чому винен я, а в чому — люди. Сам себе я давно вже засудив за все.

Він зітхнув, перехрестився й розпочав свою повість од самого малечку.

На гранітових берегах прекрасної річки Случі, там, де вона верстов із дев'ять угору за Новгородом-Волинським, звиваючись немов змія, витворила правильної форми кільце, верстов із дві впоперек, там, в осередку того кільця лежать оточені дібровою останки величезних мурованих палат, що колись були житлом одної значної польської родини, а тепер там живуть сови та кажани.

Це діло моїх клятих рук. Я оселив там змію та нічне птаство. О, Господи, прости мені цей гріх невільний, гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, лежить укрите садками велике село з почорнілою від часу деревляною, на три бані, церквою.

Поляки в нас такі церкви звать козацькими, — мабуть тому, що більшість таких церков побудована козаками нашвидку за часів унії, і становлять вони тип простої, грубої, — хлопської, як кажуть поляки, архітектури.

Те село — моя батьківщина! В тому чудовому селі я народився на гріх та на страждання!

Батька свого я не памятаю, а матір мов у сні бачу; бачу, як її поклали в домовину й понесли на марах на цвинтар. Ледве памятаю, як священник над її тілом прочитав молитву, надруковану на білому папері червоними й чорними літерами та, прочитавши, закрив її лице тією молитвою; потім труну забили і спустили в яму; священник запечатав яму заступом хрест-на-хрест і казав мені кинути жменю землі на труну моєї матусі... Я кинув і пішов за людьми до села.

Памятаю ще, як у нашій хаті було багато людей; усі обідали, та тільки без гомону, а тихо й пристойно: як видко, вдова не залишила після себе грошей на багаті поминки.

В час обіду я грався з дітьми на дворі, а коли по обіді всі розійшлися, так мене й діти покинули, і я зостався сам з моєю загнuzданою палічкою-конячкою. Зайшов я до хати; в хаті сусідка наша, теж удова бідолашна, поралася з посудом. Вона дала мені шматок

пирога, я зів його й заснув на материній постелі. Старенька, прибравши все в хаті, замкнула її на ключку, а сама пішла собі додому. Цілу ніч один я проспав у порожній хаті, а прокинувшись вранці, чогось злякався й заплакав.

Плакав я недовго; незабаром прийшла старенька сусідка, принесла мені повну миску угорських сливок і мене втішила. Бабуся насипала курам пшона, нагодувала сірого kota й рябого собаку, взяла мене й повела до себе в хату.

У вдови була дочка, старша за мене на кілька років; вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та іншими ласощами.

Як повертався я додому, вона мене завжди проводила; а коли, не знайшовши в хаті матері, я починав плакати, вона втішала мене, кажучи, що мати поїхала на ярмарок і привезе мені гостинця - “медяного москаля”; і це, звичайно мене розважало.

Отак помалу став я забувати свою велику втрату завдяки вдовиній прекрасній дочці. Я прихилився до неї, наче до сестри рідної. І справді, вона мені рідну сестру заступала.

Пізніше я гадав, що зватиму її матірью, та не благословив Господь моєї гадки.

Часто відвідував я нашу вбогу порожню хату. Скажіть: що може бути сумніше за пустку?

Я й досі памятаю те тяжке сумне вражіння, що тоді мене обгортало!

На страсному тижні великого посту священик, обходячи з молитвою, відвідав і мою бідолашну добродійку; побачивши мене, взяв до себе, обіцяючи вивести мене в люди.

У священика був син Ясь моїх літ. Не знаю чому, — він мені відразу не сподобався.

Мене посадовили за граматку разом із Ясем. Це було мені дуже недовподобно, а проте я вчився успішно, а Ясь був тупий. Яся хвалили, а про мене казали, що я ледащо й тупиця. Мене ображала така несправедливість, і я став тікати від попа до своїх добродіїв. Звідси мене знову приводили назад до попа, а піп жорстоко карав мене за втечі.

Раз якось утік я від попа до своїх приятелів, але, боячись увійти до них у хату, пересидів цілий день у буряні під тином, вижидуючи, чи не вийде сестра з хати (я звав вдовину дочку сестрою). Нарешті вона вийшла; я обізвався до неї й попросив хліба. Вона винесла мені великий окраєць хліба й шматок сала. Я крізь сльози поцілував її й сховався в густому сливняку.

Вгамувавши голод, почав я думати про ночівля. До попа піду — битимуть; до вдови піду — вона до попа відпровадить, і однаково битимуть! Піти ночувати до своєї пустки — боязко. Отак мізкуючи, вийшов я за царину.

А за цариною стояли копи зжатоного жита. Не вагаючись, я пішов до кіп, примостився під першою копою й заснув сном праведним. Вночі прокинувся й чую, десь далеко вовки виють. І досі не можу забути того прикрого почуття! Не був то страх за життя, а якась мішанина страху та огиди.

Потроху вовче виття почало затихати, і я, скорчившись з холоду, вкрився снопом та й знову заснув.

Рано-вранці розбудив мене гарапником лановий.

— Ти що тут робиш? — спитав він мене грізно.

— Сплю, — відповів я.

— Я тобі дам “сплю”! Найшов місце спати! Хіба в тебе нема хати?

— Є, дядечку, та тільки пустка, — відповів я крізь сльози.

— Ну, а батько-мати в тебе є?

— Нема, дядечку, я сирота!

— Ну, коли сирота, то ходи за мною.

Він повернув коня на дорогу, вдарив його злегка гарапником і поїхав, а я йшов босоніж по колючій стерні; у мене все тіло тремтіло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, — думав я собі, — крий Боже, до попа? Подумавши так, я хотів був тікати від нього до села й схватись десь у буряні, але ж він щохвилини оглядався на мене й спрямував свого коня в протилежний від села бік; привів мене до панського двору й віддав до рук управителя, оповівши йому, де і як мене знайшов.

Управителем був добрий старенький пан Кошулька; [він] звелів пошити мені з дімодільної пістрі куртку й штани, і я став у нього за домашнього козачка. Прожив я в нього осінь та зиму; мало що краще мені було в пана Кошульки, ніж у попа; ріжниця була тільки та, що мене не вчили грамоти, а били й щипали, хто хотів. Якось навесні побачила мене на дворі стара графиня (управитель жив в одному дворі з нею, тільки в окремому флігелі). Покликала вона мене до себе, спитала, як на імя, й пішла собі до покоїв. Другого дня після того кравець узяв з мене міру й пошив одержу, та вже не з пістрі, а сукняну, з тонкого дорогого сукна; справили мені чоботи й шапку, а до того я й так ходив.

Коли все було готове, дали мені чисту сорочку, чого раніш не бувало. А як мене вмили, зачесали й одягли в нову суконну одержу, тоді сам пан Кошулька вдяг новий синій фрак із мідяними гудзиками й повів мене до графині. Черговий гайдук доповів їй про нас. Графиня веліла покликати нас до приймального покою, де ми її довго чекали, і пан Кошулька весь час стояв. Мені дивно було, що в покої так багато стільців, а він не сідає.

Зрештою графиня вийшла, привіталась із управителем, кивнувши до нього злегенька головою, й звеліла покликати панну Магдалену.

За хвилину з бокових дверей вийшла панна Магдалена. Чарівний, незабутній образ! От наче тепер її бачу: молода, струнка, прегарна! Задумливі, блакитні, виразні очі її дивилися просто на мене; їх проникливий погляд збентежив мене. Вона була дочкою одного пана, що проциндрив своє добро. Магдалена була добре вихована, й тому графиня взяла її собі за компаніонку, а для малого свого сина за гувернантку.

— Ось, люба моя Магдалено, — сказала графиня, — рекомендую тобі компаніона й льокая моему бідному Болеславі; візьміть його до себе, нехай вони у вільний час бавляться вкупі.

Графиня вийшла, а панна Магдалена взяла мене за руку й повела до себе в покої. У покоях панни Магдалени зустрів мене хлопчик моїх літ, худий та зелений. Це був граф Болеслав, одинчик графині. Він досить зухвало спитав мене:

— Як тобі на імя?

Я тихенько відповів: Кирило.

— Фе, яке хлопське імя! та дарма, я зватиму тебе Яном. А що, Яне, вмієш ти грати в коники?

— Ні, не вмію.

— Так я тебе навчу.

І він зараз заходився вчити мене грати в коники. Я цю науку розумів не згірш од нього, але чомусь не хотів бути з ним щирий. Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалена нагодувала мене булкою й теплим молоком і ласкаво, як сестра, спитала в мене, хто були мої батьки й де вони тепер? Я розповів їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала. З того часу вона що день Божий напувала мене теплим молоком та годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю (мене всі в домі звали Ясем), хочеш ти вчитися грамоти? — спитала мене одного ранку панна Магдалена.

— Я вже вчився грамоти в попа, але коли ви будете мене вчити, то знов буду вчитися; а як не ви, то не хочу, щоб мене вчили.

Вона всміхнулася й сказала: “Сама тебе вчитиму!” — і дала мені французьку граматку.

— Глянь, чи знаєш ти оці літери?

— Ні, в попа мені показували іншу азбуку.

— Ну, так я вчитиму тебе з цієї азбуки, — з цієї легше, — і стала показувати мені нові для мене літери.

На диво й на радість їй я швидко вивчив усі літери французької азбуки, а коли почав досить швидко читати по-французькому, вона стала вчити мене по-італійському; ця, улюблена нею мова, була тоді модна.

Я й тут виказав досить швидкі успіхи й незабаром зрівнявся наукою з Болеславом на невимовну радість панни Магдалени.

Мир душі твоїй, прекрасна, добра істото! Ніколи не забуду я твоєї привітної, ласкавої мови, твого сердечного спочуття до моєї долі сумної!... Вона полюбила мене так, як тільки мати може любити свою єдину дитину.

Ласкавістю заохочувала вона мене до науки. Бідна, вона не передбачала, як недоречі випаде моя освіта.

Час минав, я підростав, учився пильно й успішно.

З графом Болеславом ми ніяк не могли здружитися: мав він щось у собі, що від нього відштовхувало, якусь передчасну, — зухвалу, недитячу пиху. Іноді показував він свою приязнь до мене за те, що, коли він бувало не в міру пустує, я всю вину брав на себе, — це мені, ясна річ, не минало дурно.

Через його пустоти стали мене вважати мало не за розбишаку. Про мою великодушність знала тільки панна Магдалена й завжди платила мені за те щирою ніжністю.

Графиня була жінкою з великого світу; розпечена колишніми успіхами на арені світського життя, вона любила справляти бенкети, де, розуміється, була першою між провінціялками; читала італійські та французькі новелі й більше нічого не робила. Сина свого, хоч і зростав він під одним дахом і з нею, бачила вона може двічі на день, та й то мимохідь.

Раз якось спостерегла вона, що Болеслав — уже хлопчина таки дорослий, і що треба знайти для нього вчителів, бо вона мала думку підготувати його до університету.

Запросили вчителів, почалася наука. Як слуга, я бував на лекціях та навчався всього, що читали та пояснювали графові.

Я мало не завжди готував графа до іспиту, бо він нічого не міг чи не хотів запам'ятати з лекцій своїх учителів.

Панна Магдалена, як і раніше, пестила мене, любила й розмовляла зо мною тільки по-італійському. Увечорі, перепитавши мене з того предмету, що я його слухав у шкільній кімнаті графа, вона вчила мене грати на фортепіяні. Була вона справжньою артисткою на цьому інструменті; часто було, після лекції зо мною сиділа вона допівночі при фортепіяні, виграваючи варіації на чудові твори Бетговена (це був її улюблений композитор, що саме тоді з'явився в музичному світі). А я, було, сижу в куточку й не поворухнуся, сижу та слухаю, слухаю та й заплачу, сам не знаю чого. Музику я полюбив з усією пристрасстю, і тою любовю обов'язаний панні Магдалені. Щось за рік ми вже грали з нею на чотири руки декотрі сонати Моцарта й Бетговена. Раз графиня застала нас за фортепіяном та була дуже незадоволена, завваживши — зовсім слушно — панні Магдалені, що я народився не для музики, а для рала та плуга. Панна Магдалена відчула всю слушність цього завваження, обійняла мене й гірко заридала. За нею заплакав і я: хоч і не дуже добре розумів розсудливу увагу графині, та збагнув, що панні Магдалені це було дуже прикро.

Граф зростав швидко, а вчився дуже поволі й тупо. Не можна сказати, щоб зовсім не було в його здібностей: ні, дещо він мав, та все те було приспане через недбайливість необачної матері. Графиня раз-у-раз захоплювалася успіхами свого любого Болеслава, успіхи ж його не йшли далі гармонійного лепетіння по-італійському; вона була зачарована й нічого більше не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готувала його до університету. Учителі справно діставали платню й утримання й робили своє діло, як наймити або як більша частина вчителів: давали щодня лекції або оповідали на дозвіллі про полювання з хортами й такі інші розваги. Одна панна Магдалена, як добра мати, піклувалася про його моральне виховання; але їй перешкождало оте недоречне захоплення графині, та й Болеслав уже дуже добре розумів (а може й учителі навчили), що він граф та ще й багатий, що йому жадної науки й чеснот не треба, — тож часто своїми грубіянськими вибриками він доводив до сліз бідну панну Магдалену. Тяжко було мені дивитися на цю благородну, прекрасну жінку; в душі я ненавидів Болеслава і, коли б не вона, я скрутив би йому вязи. А вона бідна, тяжко ображена, приголубить, було, мене й повторює мені святі слова: “Любіть і ненавидящих вас!”

Я забув, друже мій добрий, сказати вам, що графиня була, як кажуть, “ні вдова, ні мужня жона”: чоловік покинув її та перебував постійно в Італії, швидко гайнуючи там свої подільські маєтності, а графиня з сином жила, як вам відомо, на Волині й займалася, як сама казала, “едукацією” свого одинака.

От тепер і скажіть мені, який добрий приклад моральний міг бачити хлопець у родинному житті своїх батьків? Раніше, було, він раз-у-раз допитувався у своєї ніжної матері: “Чи скоро татусь приїде?” А мати йому на те відповідала, що його татусь поганець та коли й приїде, то вона його й на поріг не пустить. Добре було синові чути від матері такі слова!

Та серед багатих людей такі родинні контри трапляються частенько, то й на молодого графа не робило це великого вражіння. Домашнє його виховання скінчилося; треба було вибрати школу, відповідну його уродженню, куди б можна було його послати для закінчення освіти. З цієї нагоди відбувся великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на домашню раду: куди саме послати графа для завершення освіти? Перебрали всі ліцеї,

всі університети, починаючи від Геттінгенського, й нарешті одногolosно ухвалили вислати його до Вільна й зробити з нього політика-економа.

Через місяць після цієї важливої події графиня справила один великий бенкет, на якому молодий граф одзначився мазуркою. За кілька день після того бенкету граф у величезному дорожньому берліні відїхав до Вільна.

Я почув себе вільнішим, бо він стояв перепоною між мною й панною Магдаленою. При ньому не можна було мені й простого слова до неї сказати без того, щоб той лихий хлопець не почав з неї, бідолашної, сміятися. Нарешті він поїхав. Ми zostалися самі, справді самі; в цілому домі не було нікого, з ким можна було б поговорити так приязно й так щиро, як ми з нею розмовляли. Стара графиня ледве помічала присутність панни Магдалени в своїм домі. Така грубіянська неухважливність тривожила панну, і кілька разів вона збиралася покинути графиню. Та де б вона, сердешна, могла прихилити свою самітню голову? Вона ладна була побратися з першим-ліпшим неотесою-посесором, аби тільки спекатися графині, таж неотеси-посесори не женяться з убогими дівчатами, а в бідної Магдалени нічогісінько не було, oprіч чистого, благородного серця.

Повіряючи мені свої думки задушевні, вона говорила мені, що житиме у графині тільки доти, доки я не виросту й не зможу сам своє життя влаштувати; тоді вона виїде до Варшави або до Вільна й прийме свячення, як смиренна кармелітка. Мир твоїй добрій, твоїй праведній душі! Сумно було мені чути її щире сповідь, її гадки непорочні. Бувало, геть за північ просидимо, наговоримося, наплачемося й розїдемося до другого вечора мало не щасливі. Часто свої сумні проекти вона кінчала симфонією Себастьяна Баха на домашньому органі. Це була свята Цецилія, а я, бувало, духа затаївши, слухав її, молився на неї. То були найчистіші, найщасливіші години мого сумного життя!

Незабаром мене посадовили писати в панській конторі, й отут я й відчув свою підневільність! Тут уперше почув я слово: кріпак! Гірке, кляте слово! І день той клятий, коли я його вперше почув! Та нічого було робити, — треба було коритися долі! Настав тяжкий для мене час. Одна тільки незабутня панна Магдалена могла вгамовувати й заспокоювати мене. Одній їй я завдячую те, що не наклав на себе грішних рук... А може воно й краще було б?... Та ні! Хоч і яке сумне та тяжке наше життя, але ми не маємо права його прикорочувати. Нехай Той його в нас одбирає, хто його нам дарував.

Я й далі писав у конторі, а вечорами відвідував панну Магдалену. Про що тільки ми з нею не говорили, про що не мріяли! І всі наші мрії, всі гадки розвіялися, як дим на ясному небі. Вона давала мені книжки доброго змісту, які тільки могла знайти в домашній бібліотеці графині, бо бібліотека та мало не вся складалася з французьких романів та італійських новель двозначного змісту.

В конторі писарі сміялися з мене, звучи паничем, білоручкою та німцем, бо я читав не російські й не польські книжки... Раз якось у жнива або, як тут кажуть, у “страду”, послали мене з лановим переписати на лану жниці і копи нажатої пшениці. Йдучи мимо жниць, побачив я жінку, наче б знайому мені, а біля неї між снопами спала дівчинка років зо три, прикрита зеленим холодком і завітчана польовими квітами; біля неї, в затінку, тиква з водою й торба з хлібом. Я довго милувався прекрасним личеньком заснулої дитини; намилувавшись цією скромною, прекрасною картиною, я спитав у наче б то

знайомої мені жінки, як їй на імя, щоб записати її до реєстру жниць. Вона відповіла. Імя та голос здалися мені дуже знайомі.

Я спитав, чи вона, Домаха, часом не дочка такої й такої вдови?

Вона відповіла, що то вона й єсть.

— А це твоя дитина?

— Моя, — відповіла вона.

Я розпитавсь у неї про її домашнє життя-буття, нагадав їй той вечір, як вона мені, голодному втікачеві, винесла шматок хліба. Вона теж пригадала, пізнала мене, зраділа мені, наче братові рідному, й прохала відвідати її в старій материній хаті.

Другої неділі, після Служби Божої відвідав я її у знайомій мені хаті. З сумного її оповідання дізнався я, що старенька вдова, моя добродійка, давно вже померла, а після смерти матері сама вона вийшла заміж; чоловік її скоро потому втік до Басарабії, покинувши її саму з малою дитиною. Оповіла вона мені про це просто й зворушливо, — так, як оповідають тільки про найсумнішу правду. Вона просила мене пообідати в неї, чим Бог дав. Я згодився, а вона, сердешна, мало не плакала, що не було в неї навіть пятака на чвертку горілки. Бідолашна! Скрізь у хаті знати було недостаток та злидні, проте все було охайне й чисте; стара хата була старанно вимазана, хоч і жовтою глиною, бож білу глину треба купувати або вимінювати на хліб, в за жовтою тільки піти на берег Случі. Усе бідне хатнє начиння було в чистоті та в порядку; сорочки як на ній самій, так і на доні були чисті, білі. Скрізь у неї був такий лад, що й самі злидні здавалися мені не такими огидними, якими я їх уявляв собі.

Попрощавшись з нею, я пішов додому, обіцявши відвідувати її щонеділі.

По дорозі зайшов я до своєї старої пустки. Сумний вигляд; вікна вибиті, двері виламані, стежки заросли буряном, а в розваленій печі сова собі гніздо намостила. Подивився я на це спустошіння й сумно мені стало, — я глибоко відчув свою самотність.

Прийшло мені до голови оселитися в своїй пустці. Але що я в ній сам один робитиму? Одружитися хіба? Та з ким же? З селянкою? Як же я житиму з нею?

Поміркувавши, став я на тому, щоб обновити свою пустку та оселити в ній мою нову-стару знайому, виховати по-своєму її доню та й побратися з нею. Подумав-погадав і пішов до своєї контори. По дорозі забуяла моя молода фантазія. Я уявляв собі все щастя, всі радощі мого майбутнього родинного життя.

Увечорі переказав про свій план панні Магдалені. Вона захопилась, аж плакала; цілувала мої руки, звала мене своїм сином, своїм братом рідним; говорила, що я роблю добре діло християнське, захищаючи від злиднів і горя вдову з сиротою; врешті приобіцяла допомагати мені всім: і радою, і грішми, навчити мою майбутню дружину і грамоти, й музики, й господарювання. Другого таки дня заходився я коло цього діла: випросив собі кілька день волі, найняв майстрів, і почалася відбудова хати, що в ній проминули мої дитячі літа.

До хати, замість комори, приставив я світлицю, сад обгородив новим частоколом, біля хати зоставив місце на квітник, не забув і про хлів для корови й іншої домашньої худоби, — одно слово, влаштував усе потрібне в селянському побуті.

Коли все вже було готове, пішов я прохати свою сусідку на новосілля. Заплакала вона,

сердешна, коли я сказав їй, що все те влаштовано для неї та для маленької її Марисі.

У неділю по обіді пішли ми з панною Магдаленою відвідати їх. Як же ж вона, бідолашна, тішилася, що й панна не погордувала нею.

Тому, що хата моя була недалеко від панського двору, ми з панною Магдаленою щодня відвідували нашу годованку, а через п'ять літ панна Магдалена стала вчити її читати по-польському, а я по-російському.

Швидко летіли мої літа молодії, швидко зростала Марися. І зросла, і стала красунею, справжньою волинською кралею. Боже мій! Було дивлюся на неї й не надивлюся. А коли було ввечорі, в садку, вона з гітарою заспіває нашу журливо-мелодійну пісню, то я тільки плачу та молюся Богові. Та яка ж вона була розумна, дотепна! Панна Магдалена, бувало, не налюбується, не надивується її тямливості. Я був щасливий. Вона мене любила, себто теж була щаслива. Життєві справи мої теж рушали наперед: з простого писаря мене зробили конторщиком, а після смерти пана Кошульки управителем маєтків графині.

Була така гадка, щоб після Різдвяних Свят вінчатися нам з Марисею. Панну Магдалену запрошено за посадну матір, а за батька — шановного сусіду, нашого титаря... Все було готове, та не сталося...

Молодий граф, скінчивши університет, — Бог його знає, який факультет, — не заїхав навіть побачився із старою матір'ю, а вирушив у чужі краї, щоб досконалитися в деяких науках, — так, принаймні, писав він до матері. Стара графиня, розуміється, дуже тішилася такою похвальною ревністю сина до науки.

Ніжна мати справно посилала йому гроші й у кожному листі прохала, щоб він швидше удосконалювався в науках та їхав додому, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хотілось би хоч подивитись на його перед смертю. Але добрий син не вважав на благання старої матері. Вона весь час плакала, вона його нарешті полюбила й не знала, чим заманити його до себе. Я бачив її завжди засмучену й справді таки близьку до могили, й тому на погибель свою порадив я їй, щоб вона не посилала синові грошей, — тоді він хоч-не-хоч приїде. Стара так і зробила. За кілька місяців син вернувся до старої вмираючої матері.

З-за кордону повернувся він із французом-камердинером та двома будьдогами, а любій мамі привіз мосяжну браслетку та анекдота про те, як він, щоправда сам того не знаючи, на дуелі у Фльоренції убив свого рідного батька. За те стара мати вкрила його рвучкими поцілунками.

Було це в вересні; мені треба було їхати до подільських маєтностей графині, щоб звідтіль вислати до Одеси пшеницю та й самому слідом за нею їхати, продавати її. З Балти до Одеси я поїхав поштовими кінями. Як минув я дві стації, за Балтою мене захопила в степу ніч, ясна, місячна, тиха, чарівна ніч! На степу ніщо не ворухнеться, найменшого звуку, найменшого руху, — тільки, коли проїдеш повз могилу, на могилі тирса немов ворухнеться, і тобі чогось страшно робиться.

Гей, могили, могили, високі могили! Скільки промайнуло в душі моїй високих прекрасних думок, коли я дивився на вас, темні німі пам'ятки минулої народньої слави й неслави! І за тої години сумної задуми чуєш, було, вночі, як десь далеко-далеко в степу чабан виграє на сопілку одноманітну журливу мелодію.

Лихо моє, що не можна мені осісти в тій чудовій країні та на старості літ послухати рідної пісні журливої!

Бувало нераз, спиною я візника-поштаря на дорозі та й слухаю чабана, слухаю й не наслухаюся. Бідолашний поштар аж дрижить од нічної роси, без діла сидючи, а я сижу собі на возі та поти слухаю, аж доки не заплачу. Гей-но, поштарю, гей жвавніше! Карбованця на пиво! Поштар трухне віжками, махне гарапником, коні полетіли, дзвоник заскиглив-заголосив, і ось знов серед степу землянка: то поштова стація!

Мені наче полегшає; та ночувати не хочеться; беру коні, їду далі. На другому перегоні те саме, що й на попередньому: широкий степ та темні могили; такий самий чабан, та сама журлива пісня й той самий чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждався своїх чумаків, продав пшеницю і з мішком дукатів вернувся додому.

Лихо, гірке лихо дожидало мене вдома. І тепер, друже мій, тепер, на старості літ, по всіх тяжких переживаннях, не в силі я спокійно про те згадувати...

Віддаючи графині гроші за пшеницю й рахунок з своєї подорожі до Одеси, помітив я, що в другій світлиці промайнула Марися в німецькій голубій сукні (вона звичайно носила наше національне вбрання). Мене це вразило в серце.

Од графині побіг я швидше додому, — мене зустріла Марисина мати в сльозах.

— Що сталося? — питаю я.

— Боже мій! Боже милостивий!

— Що сталося?

— Доле моя! Клята доле моя!

Я довго стояв, не розуміючи її. А вона все плакала, кляла свою долю та цілувала мої ноги.

Коли вона стямилася, я спитав її, що сталося.

Вона крізь сльози ледве проговорила: графиня Марисю взяла за покоївку.

— Так що ж! Великого лиха тут ще немає; я упрошу графиню, щоб вернула її назад додому.

— Велике... велике лихо, — простогнала вона. — Молодий... молодий граф... Будь він проклятий з усім його родом і кодлом!

— Та що таке? Що граф?

— Не питай! не говори зо мною! Іди до нього! Нехай він сам тобі розкаже. — І вона знову стала плакати і рвати на собі волосся та, стогнучи, промовляла імя Марисі.

Нарешті я зрозумів, що моя сердешна Марися стала жертвою огидного розпусника. Боже мій великий! Чом тоді не вбив Ти мене своїм святим громом? Скільки гріхів обминуло б тоді мою грішну душу! Воля Його недовідома, — Він судив мені інакше!

В нестямі побіг я до двору, ввійшов до кабінету графа й побачив біля ніг його мою заплакану Марисю. Я кинувся на нього, і тільки два гаремні гайдуки врятували його від смерті. Мене звязали, винесли до льоху й приставили сторожу. Не памятаю, чи довго я був звязаний. Коли ж я очунав, то почув, що лежу на соломі в вогкому й темному льоху, а біля мене — відро з водою та шматок хліба. Тіло моє все було знесилене, минуле здавалося мені якимсь страшним сном.

За кілька день сили мої вернулися: добра моя панна Магдалена нишком прислала мені чаю й білого хліба; але сама провідувати мене не відважувалася. Силкувався я кілька разів виламати двері й утікати; але вартові погрожували мотуззям. Мотуззя я не боявся, та двері були залізні, й силою нічого не можна було вдіяти.

Просидів я в льоху, аж доки граф, укравши в матері гроші, знов не поїхав за кордон.

З льоху випустили мене вночі, і я, мов хижий, кинувся за браму. Це було зимою, і я без шапки побіг світ за очі. Незабаром помітив я в полі вогник; я пішов до нього, — то була корчма. Я почув, що мені холодно, й побіг до неї.

Вхожу до корчми, бачу; за столом сидять два широкоплечі мужики, а перед ними на столі — мідна кварта з горілкою. Я привітався; вони мовчки кивнули головами. Я сів до столу й казав дати кварту горілки. Жид пізнав мене й, подаючи горілку, з якимсь острахом указав мені очима на моїх сусідів.

Я випив шклянку горілки, далі другу; почастивав сусідів, і вони не відмовились. Розмовився я з ними, і на запитання, що вони за люди, вони сказали, що були в Одесі на заробітках, а оце тепер вертаються додому.

Голова моя солодко п'яніла, і я казав дати ще кварту горілки, а вони казали дати їм дві. Незабаром стали вони з мене жартувати, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже п'яний. Спершу я на жарти відповідав жартами, а далі щиро розповів їм свою історію з самого малечку та прикінці й заплакав. Один із них, сміючись, сказав до мене:

— Гей-гей, земляче, бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву!... Слізьми, земляче, нічого не вдієш. Ми теж, сам бачиш, люди вбогі, покривджені, загнані, пограбовані, а проте, хвала Богові милосердному, пануємо! Ти тільки глянь та подивись. Кинь лихом об землю! Ходи з нами, вільними козаками; далєбі, кається не будеш! Живемо вільно, весело. Палати наші — зелена діброва; майдани наші — степи широкі та просторі. Удень спимо в зелених палатах, а вночі — гуляємо та топчемо ногами оксамити й золото. Що ж, товаришу, по руках, чи що?

— Заждіть! Дайте трохи подумати, — сказав я.

— Як на мене, земляче, то ждати й думати — нема чого. Хай жиди та пани думають, куди їм дукати краще ховати, що понакрадали в селян убогих. Не думай, а лучче випий ось цієї “думи”.

Він налив мені шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Оце так! Оце по-нашому! а то — думати! Що там видумаєш! Єйбогу, нічого! І чарки горілки не видумаєш, — авжеж!

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий — давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та слухай-но ти, свине, щоб було порося печене. Я гиндика та півня не зношу! Чуєш? Миттю!

Бідний жидок затремтів і пішов із лихтарем та поставцем до льоху.

Просиділи ми за північ. За щирість і вони заплатили мені щирістю: з оповідань їх довідавсь я, що один із них — батько моєї Марисі, що втік був до Басарабії, а другий таксамо — кріпак-утікач, і вони з товариством чесним промишляють промислом лицарським, тобто розбишацтвом.

Удосвіта вони пішли спати до стодоли, а мене сон не брав, хоч я й був п'яний:

ненависний граф не давав мені очей стулити. Я тихесенько встав, вийшов із стодоли й пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко мені було дивитись на неї. Машинально викресав я вогню й засунув трут до солом'яної стріхи. За хвилину вона спалахнула, і я спинився на вулиці, поглянув, як горить моє добро, та й пішов назад до корчми, до своїх нових товаришів.

Почало світати, як я прийшов до корчми й розбудив товаришів. Вони були зовсім тверезі, я теж був майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки (я вже не міг пити), взяли приготований жидом мішок із печеними курями та гусками й мовчки рушили полем до діброви. І я пішов із ними. Довго я оглядався на своє рідне село, його вже й не видно було, тільки чути було якийсь гомін та видно було заграву над моєю убогою хатою.

Прийшли ми на хутір, знайшли там стареньку жінку, що топила піч. Товариші мої спитали її:

— Чи не було Марка?

— Ні, не було, — відповіла вона.

— Ну, то вари обідати, а ти, приятелю, лягай та спочинь!

Я ліг і заснув. Мені снилось розбійницьке пристановище; з переляку я прокинувся й побачив, що я справді в розбійницькому таборі.

Минув один тільки місяць, і я став справжнім розбійником. Щоправда, я нікого не вбивав, зате без милосердя грабував багатих жидів і шляхту й усякого, хто їздив у дорогих повозах. Начитавшись романів про великодушних лицарів-розбійників, я задумав наслідувати їх, тобто брати в багатих і роздавати бідним. Так я й робив.

Минув іще місяць, і мене однодушно проголосили отаманом. Ватага моя швидко збільшувалась, так що за чотири місяці у мене було вже більш сотні шибайголів. З такою силою я відважувався вже явно нападати на панські двори, і то з успіхом, бо селяни зражували своїх тиранів. Лицарськими вчинками своїми я здобув собі любов селян на Поділлі й на Волині. Слава про мою безкорисливість швидко ширилась поміж ними, і ватага моя все більше зростала, так що за півроку мав я біля трьох сот товаришів. В одному місці ніколи я війська свого не тримав, бо тяжко було його прохарчувати, та ще й поліції треба було забити памороки щодо місця мого перебування, та поліції я не дуже й боявся, бо селяни мене любили й переховували в разі небезпеки.

Часом я скупчував свою армію до одного місця, але не на те, щоб нападати на ворога, а для того, щоб укупі тиждень-два побенкетувати. На те в мене були по ріжних лісах льохи або позабуті давні печери, що їх знали тільки мої осавули та дехто з випробуваних товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливу, порох та гроші. Один такий льох був у мене біля Звинигородки в так званому Братерському лісі. За народнім переказом, льох той викопаний був гайдамаками року 1768-го. Другий такий самий льох був між Заславом та Острогом, — теж, здається, гайдамацької роботи. Третій, найбільший — біля Києва, за мурами Китаївської пустелі, теж у лісі. То були величезні печери, викопані, здається, ще за Андрія Боголюбського. На горі, що в ній викопано ті печери, знати й досі сліди тих земляних валів, можливо — з огорожі його загороднього терему.

У тих печерах бенкетував я з товариством по кілька день, на виду Китаївського монастиря, а святі отці й гадки про те не мали.

Світив я в печерах білими свічками восковими, що їх тут таки в Китаївському монастирі виливали для Києво-Печерської Лаври. Застеляв я ті похмурі печери килимами коштовними, шаями та оксамитами. Гучно було й весело! А іноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє й наче помолодію!... Господи, прости мене грішного!

Оповідач побожно перехристився.

Побенкетувавши кілька день, розпускав я своїх хлопців на всі сторони, призначивши до кожної ватаги нового осаула, або давнього затвердивши, та ще й наказував, щоб усі осаули звалися моїм імям та моїм прізвиськом, а сам передягався за селянина або за пана та й вибирався до Києва або іншого якогось міста. Одно слово, поводився, як той уславлений Рінальдо-Рінальдїні.

Траплялося мені часто бувати на берегах Случі, близько мого села рідного, але зайти до села я боявся. Мене не лякала зрада селян, я всіх їх понадіяв — кого грішми, кого майном: волами, кіньми чи іншим чим; я не боявся їх. Мені страшно було зустріти Марисю або панну Магдалену. Цілі ночі було висижував я на березі моєї любої Случі, дивлячись, як гаснуть вогники по вбогих хатах братів моїх мирних, долі своїй покірних. Плакав часом і каюся, але надто далеко зайшов я, щоб можна було вернутись назад, без допомоги щирого друга. Я кілька разів захожувався відвідати панну Магдалену та все передумував: і соромно, і боязко було бачитися з нею. Отак диявол боїться зустрінути чистого янгола! Тоді я був наймізернішою й найбезталаннішою людиною! Повештавшись біля села, намилиувавшись ясними водами Случі, я відходив до лісу, як вовк, боячися спіткати людину. В лісі знаходив я одну з своїх ватаг, на широкому гіллі столітнього дуба розвішував коштовний килим та оксамити й починав пити з своїм злочинним товариством. Я думав утопити свою брудну совість у дорогому вині. Де там! Совість виринала з вина і, як скажена кішка, впивалася мені в серце! За тих страшних хвилин зявлялися передо мною, як живі, панна Магдалена й моя прекрасна, зведена наречена! Вони зявлялися мені, як два янголи; розмовляли зо мною так тихо, солодко, так любо, що я притомнів і ставав зовсім щасливою людиною.

Раз якось зважився я написати листа й просив у листі побачення з ними на самоті; місцем побачення я призначив порожню хату в саду в нашого титаря, — мого гаданого весільного батька. Я став на тому, щоб кинути своє ремесло кляте, й готовий був хоч каторжним бути, аби тільки очистити свою брудну совість.

Я пильно ховався від товаришів із своїми замірами, та й до чого б довела щирість? До грубіянського глуму, а більше ні до чого! Тремтів я, дожидаючись дня, призначеного мною панні Магдалені на побачення; в той час вештався я з своєю малою ватагою біля Луцька. Раз помітили ми з лісу, що поштовим шляхом котиться в куряві великий дорожній берлин. Я скомандував своїм завзятцям: “З яру на долину!” — себто вийти на шлях та спинити берлин. Сказано — зроблено. Берлин спинили. Ще здалека здавалося мені, що берлин той мені знаний, а поки я добіг до нього, щоб запевнитися в тому, що я не помиляюся, валізи були вже від берлина відрізані, а сам їх хазяїн, роздягнутий до голого тіла, тремтів за своє життя.

І кого ж я пізнав в отій голій людині? Свого найлютішого ворога, — похитливого

розпусника, графа Болеслава. Признаюсь, що мені було смішно й болюче дивитися на нього: він теж пізнав мене й затремтів усім тілом. Я відвернувся від нього, наказав привязати валізи до берлина й одягти графа та його камердинера француза; дав іще фурманові червінця на горілку та й пустив їх із Богом, не рушивши й волосини. Граф із переляку не міг слова вимовити, а француз, сівши до берлину, ввічливо зняв капелюха й промовив до мене: “Merci, monsieur!”

Після цієї події мені здавалося, що я сміливо можу йти на побачення з панною Магдаленою. Я мріяв уже про тиху й солодку розмову з нею, про її прекрасний, милосердний погляд. Ввижалося вже мені, що я — покаяний, безмовний, покірний працівник з очищеною совістю — десь у глухому монастирі або на далекому засланні. Я був щасливий, але Бог судив, щоб були продовжені мої злочинства.

В дорозі я тяжко занедужав. Товариші привезли мене на хутір у лісі біля Дубна до старої ворожки та там і залишили. Старенька годувала мене й лікувала, як уміла.

Отаманування своє я передав товаришеві Прохорові Кичатому, людині великої фізичної сили й нерозбійницького серця.

Пролежав я майже нерухомо від жовтня аж до квітня; під кінець квітня міг уже вставати на ноги й переходити до другого кутка хати. На провідній неділі я вже сидів під хатою й милувався тихою, меланхолійною красою природи, що оживала по весні.

Хутір цей був такий самотній, що, здається, крім моєї лікарки та її старого, ніхто й не гадав, що той хутір є на світі. З дозволу моєї лікарки я мало не щодня почав виходити, щоб посидіти кілька годин під хатою. Сижу, було, та й милуюся невеличким прозорим ставком, завітчанним зеленим очеретом; дивлюся на греблю, обсажену в два ряди старими вербами, що попускали своє віття до прозорої води. Нижче греблі був старий, як і його хазяїн, млин на одне коло з лотоками, що солодко шепотіли. На поверсі ставка пливають гуси й качки, кожна в двох постатях — одна головою вгору, а друга вниз, бо здалека здається, що й у воді качка, й над водою качка. На березі біля греблі маленький човник догори дном; на піддашші старого млина розвішані рибальські сіті, а навкруги хутора, непрохідний, дубовий ліс, і тільки в одному місці щось наче просіка, немов навмисне прорубана на те, щоб доповнити пейзаж; а серед тої просіки, далеко на обрію, синіють, неначе величезні вали - відноги карпатських гір. Я оживав, дивлячись на оту чарівну, прекрасну природу.

Час од часу відвідував мене Прохір Кичатий, привозив завжди моїй лікарці гостинця, а мені різних ласощів; говорив мені, що товариші без мене нудяться, що нема жадних заробітків, що він мало не опинився в руках поліції у Кремянці, що товариші ждуть мене, неначе самого Бога з неба.

А в мене було що інше на думці: я все думав, як би тільки набратися сили та зараз вирушити просто до Почаєва помолитися Святій Заступниці Почаївській, далі пробратися на берег Случі, побачитися з панною Магдаленою, а потім уже, — куди Бог дасть, тільки не до товаришів.

В кінці травня я міг уже, спираючись на ціпок, вирушити в дорогу. Одягся я в стару селянську одежу, взяв на плечі торбу, в руки ціпок, за пазуху — за старим звичаєм — pistol, подякував, як міг, моїм добрим господарям, помолився й вийшов із хати. Старий

провів мене на Кремянецький шлях, і я, попросившись з ним ще раз, пішов дорогою на Кремянець, гадаючи спершу зайти до Почаєва, а потім уже на побачення з панною Магдаленою.

Вертаючися з Почаєва, звернув я до Кремянця подивитися на “Королеву Бону” та на палац, що його будували тоді під Кремянецький ліцей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос. З Кремянця через село Вербу рушив я до Дубна, а з Дубна на Острог, на Корець та на Звягель — на береги моєї рідної прекрасної Случі.

Тут я перепочив і другого дня ввечері був уже під нашим селом. Думка була переночувати в діброві, а вранці подати звістку панні Магдалені, що я тут. Але як я дам знати? У мене не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Поміркувавши, я пішов до знайомої корчми, щоб там написати до панни Магдалени листа й послати до неї жида; а тут іще й голод почав мені сильно докучати, от і пішов я до корчми.

Жид і знаку не дав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, шматок хліба й тараню. Вгамувавши трохи голод, узяв я в жида клаптик паперу, написав цидулочку й послав з нею жида до панського двору, а сам, покищо, приліг одпочити на лавці. Почав уже був куняти, як одчинилися двері, і до корчми вбіг граф із юрбою озброєних селян.

— Держіть його! Вяжіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, вийняв пістоля і, ні на кого не наміряючись, спустив курка. Граф завалився на долівку. Прости мені, милосердний Господи, сей гріх мій невірний! Я не бажав його смерті: був він уже в мене в руках, і я пустив його. Сам сатана спрямував мою руку, і я став невірним убійником! Хоч я й уславився був у цілому краю, як розбійник, але це була перша й остання жертва моїх рук. Та це не виправдує мене, — я таки був розбійник, бо сягав на чуже добро.

Селяни, знаючи мене особисто та мою розбишацьку славу, — а з нею лучилися чутки, нібито я ворожбит, — не хотіли мене вязати. Але я кинув пістоля в голову жидові-зрадникові та в супроводі селян пішов на панський двір. На дворі вже мене звязали з наказу графині й замкнули в знайомому вже льоху. Але не дали вже мені ні хліба, ні води, і панна Магдалена вже не присилала, як колись, ні білого хліба, ні чого іншого. І вона, — так думав я тоді, — і вона, моя єдина, моя добра, і вона покинула мене!

Три доби пролежав я звязаний у льоху; кажу, три доби, бо тричі показувалося денне світло зверху через продуховину. Не давали мені ні хліба, ні води, та й не треба було мені нічого: годувало мене моє горе сердечне, напували мене сльози, а мучила й мордувала совість. Я відчув разом усі свої злочинства: був я хижак, грабіжник, нарешті — убійник! Моє горе за ту безконечну тридобову ніч було незмірне! Усі мої злочини ввижались мені такі живі, такі страшні й виразні, що я закривав очі руками. Іноді, та й то ненадовго, картина змінювалася, й мені ввижалося моє дитинство: пустака, ніч у полі, виття вовків, лановий, пан Кошулька, моя благородна панна Магдалена, а за нею, наче Божий янгол ясний, прекрасна, непорочна Марися... “Боже мій, Боже мій! Вскую мя еси оставив!” Змінювалася картина, і я бачив ворога, що згубив мене; навкруги все палало вогнем, і я скаженів, кричав, плакав та гриз муровану підлогу в льоху.

Муки мої були страшні, бо молитви й усякі інші добрі думки покинули мене на поталу

лютим демонам. Напади шалу повторювалися щогодини.

Але якось я опритомнів і почув спрагу, підліз до дверей (ходити я не міг, бо руки й ноги були в мене звязані) і став кричати, просячи води. Ніхто не озивався, а спрага мучила мене. Я шарпнувся, — й мотузки на руках подалися, я вдруге, — почув, як більше попустили. Сяк-так визволив я руки, а потім і ноги, походив напوماцьки по своїй тюрмі, й мені наче полегшало. Підхожу до продуховини, дивлюся — світу не видно, мабуть ніч. Тепер усі сплять, чи невжеж і вартові мої заснули? Підхожу до дверей, стукаю, кличу, — ніхто не озивається. Прислухаюся за хвилину: на дворі легенький гомін, голоси людські — мабуть мене почули. Знов гукаю - ніхто не озивається, а гомін на дворі все більшає та більшає. Оглядаюся, через продуховину пробивається до льоху червоне світло й чую голоси: “Пожежа! Пожежа!” Тут я втратив усяку надію випросити води: хто тепер мене почує? А спрага більш та більш стала мучити мене; я спробував лизати вогкі стіни моєї тюрми, але мені не полегшало. Я знав, що в льоху є вино, але воно за другими залізними дверима. З муки я вив, як звір; мені уявлялась голодна смерть з усіма своїми страхіттями. Слухаю, — двері відчиняють і кличуть мене на імя; я кинувся до дверей, двері відчинилися, і я побачив на порозі своїх товаришів! Перше слово моє було: води! Принесли мені води, я напився, оглядаюся навкруги і, страшно вимовити, що я побачив. На дворі при світлі пожежі товариші мої ріжуть, б'ють і живих у вогонь кидають нещасних гостей графині. Ой, краще на світ не родитися, ніж бути свідком і причиною такого страхіття!

Поки держали мене в льоху, селяни дали знати моїм товаришам про те, що сталося, і вони злетілися на рятунок. Страшний був той рятунок!

До графині на похорон сина зібралася сила гостей із жінками, з дітьми, — та не судив йому Господь у землі лежати: грішне тіло його згоріло на пишному катафалку. Все було вже готове до похорону, вже ксьондзи почали співати, як налетіли мої розбійники — немов ті шуляки, запалили розкішний палац, і почалося мордування. Над немовлятками навіть не змилилися — варвари!

А селяни збіглися до двору, немов на якесь видовище втішне; ніхто й пальцем не ворухне, — тільки реготалися, дивлячись, як розбійники з другого поверху кидали гладкого пана або паню. Безсердечні, жорстокі люди!

А проте панну Магдалену селяни врятували за її доброту янгольську й за те, що вона по неділях ходила до нашої церкви. Врятували й Марисю мою безталанну, бо вона не була панянкою.

Я шукав їх на селі, ще раз хотів подивитись на них бідолашних, та селяни не показали мені їх притулку, — боялися, щоб я мимохіть не вбив злочинницю Марисю. Бідні! Вони не йняли віри, що я щирим серцем простив їй. Так і не довелося мені їх тоді побачити.

При світлі пожежі товариші зтягли мене з собою до тієї корчми, де я вперше зустрівся з розбійниками й де заподіяв душоубство. Товариші напилися вина, запалили корчму, а жида-зрадника живого кинули до вогню... Пішли ми ночувати в діброву.

Надиво собі я не помітив у розбійників жадної здобичі: виходить, що все те було зроблено, щоб тільки мене визволити. Бідна моя воле! Душоубством та вогнем тебе куплено!

Я не брав жадної участі в справах злочинного братства: я трохи не ввесь час слабував,

і скоро колишня недуга моя знову до мене вернулася. Сталося це недалеко від мого рідного села, тимто я й прохав своїх товаришів перенести мене в село й покласти у титаревій хатині, що в саду, а там уже, що Бог дасть! Довго вони не хотіли моєї волі вволити, боялися, що поліція нападе на слід, але я запевнив їх, що мені тут безпечно: я знав, що титар не видасть мене, а коли б і видав, то ні суду, ні кари я не боявся, бо й без того карався я щоднини. Мені геть остогидло розбійниче життя, до звірячого подібне.

Вночі перенесли мене товариші до титареві хати, поклали в ній та дали знати господареві, що в нього є гість недужий. Вранці прийшов до мене сам титар, приніс мені води, хліба й пареного молока з шавлією; ласкаво розпитав, що в мене болить, напоїв мене гарячим молоком, потім приніс постіль, а ввечорі привів знахаря. Прекрасне, благородне знахареве обличчя з білою широкою бородою, викликало довіря, а проте ліки його мені не помагали. Титар і знахар просижували зо мною цілими днями, але з жінок нікого я не бачив у себе в хаті: мабуть, розсудливий титар не говорив про мене своїй жінці, бо не вірив у жіночу здержливість. Мені все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене священика.

Вночі привели до мене священика, і я пізнав того самого отця Никифора, що колись обіцяв вивести мене в люди. Старий був уже сивий, але ще бадьорий. Здивувався він, коли я йому нагадав про того бідолашного Кирила-сироту, що його він колись давно взяв був у вбогої вдови Дорошихи.

Після сповіді й прийняття Святих Таїн я відчув, що мені краще стає. Свята, велика річ — релігія для людини, особливо для такого грішника, як я!

День за день мені кращало. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідалися, що я перебуваю в його хаті, одначе таємниця стала явною.

Пізно ввечорі сидів я під вікном і слухав, як співає соловей у садку, і дихав пахощами цвіту вишень та черешень. Здалося мені, що за дверима щось чорне мигнуло: придивляюся пильніше, — людська постать тихо підходить до хати; ще ближче, бачу — жінка в чорній одежі, тільки не в селянській, підходить до самого вікна, і кого ж я пізнав? Мою єдину, незабутню Магдалену! Вона тихесенько ввійшла до хати. Ми припали одне до одного, поцілувались і довго держалися за руки, не говорячи ні слова. Потім, як сестра, як найніжніша коханка, вона обняла мене своїми руками й гірко-прегірко заридала. Недовго протяглося наше побачення, бо я був іще слабій: вона це зрозуміла й хутко попрощалася зо мною, обіцяючи відвідати мене другого дня. Задля моєї Марисі зосталася вона жити з нею на селі, бо Марися, як кріпачка, не могла йти з нею до монастиря. Випадково довідалася вона, що я перебуваю в титаря: вона шукала для себе квартиру на селі; дякониха порадила їй титареву хату, як найбільш захисне пристановище. Вдень прийшла вона подивитись на ту хату; господарі були в полі на роботі, а то б вони не пустили її до саду. Я тоді саме спав, як вона приходила в хатину. Вона побачила мене, коли я спав, пізнала й не збудила мене, а прийшла ввечорі. Побачення наші й далі відбувалися щодня, коли господарі були в полі на роботі. Боже мій! Про що тільки ми з нею не говорили! Які високі, які благородні думки-чуття вона повіряла мені! Вона оповіла мені,

що, діставши мого листа, в якому я просив побачення, все літо й осінь щовечора приходила до цієї самої хатини, щоб побачитися зо мною, і часом дожидала мене до самого світу. Які чисті християнські заходи обдумувала вона тоді, щоб повернути мене на добру стежку. Ми сповідалися одне одному, говорили про все, що було нам близьке, сердечне, але про Марисю не промовили ані єдиного слова. Вона неначе боялася згадати мені про Марисю, а я боявся почути її імя з непорочних уст панни Магдалени.

Тимчасом моя безталанна Марися щоразу приходила з панною Магдаленою й сиділа в садку, не насмілюючись зайти до мене в хату. Раз якось набрався я духу й спитався:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Магдалена.

— А що ж із нею? — спитав я з острахом.

— Вона нездужає, у неї серцева недуга.

— Можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалена вийшла з хати і за хвилину вернулась, ведучи за собою Марисю. Я не пізнав її, так вона змінилася; бліда, худорлява, з якимсь гарячковим блиском в очах. Довго вона стояла, мов скамяніла, нарешті ледве чутно промовила:

— Прости, прости мені! — і ридаючи впала мені до ніг.

Я був надто зворушений і не міг промовити й слова до неї. Побачення наше без розмови швидко скінчилося, панна Магдалена вивела її з хати ледве живу... Я не зважився спинити їх.

Панна Магдалена мала надо мною безмежну моральну владу: я корився їй, наче мала дитина матері.

Марися разом із панною Магдаленою щодня відвідувала мене, й якось розповіла мені свою сумну історію від того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказуватиму тобі, друже мій, тої тяжкої повісти! Вона невимовно гидка, та, на лихо, надто звичайна на нашій бідній батьківщині!

Безталанна Марися стала матірю й у злиднях ростила свого бідолашного сина. Покійна графиня не хотіла дати жадної допомоги злиденній матері свого внука, боячись фальшивого сорому! Бідні ви, дрібнодухі графині!

Щодень мені кращало. Ми стали на тому, що як тільки зможу ходити, піду не в далекий глухий монастир, як раніше я гадав, а в Житомир до губернатора, признаюся в усіх своїх злочинах і покладуся на Божу ласку та на людську правду. Так я й учинив.

Вночі попрощався з моїм тихим та гостинним господарем і вийшов із села так, що ніхто мене й не бачив.

В лісі на березі Случі чекала мене панна Магдалена з Марисею. Ми ще вдень так умовилися. Перед світанком вони провели мене на житомирський шлях, і ми розлучилися навіки.

А цілуєчися востаннє, панна Магдалена поблагословила мене оцією от святою книгою...

Старий показав мені на Біблію, що я вже згадував. Далі він сказав:

— Свята, божественна книга! Вона в мене єдине пристановище, покров мій і надія.

Старий задумався, заплакав і кризь сльози сказав, наче сам до себе:

— Це єдина річ, що заціліла від пожежі.

Помовчавши з хвилину, старий озвався:

— Друже мій, коли приведе тебе Господь у наш край, навідайся ти в наше убоге село на березі Случі: якщо вони ще живі, поцілуй їх за мене, а коли померли, так одправ панахиду за їх мученицькі душі.

Я прийшов у Житомир, пішов до губернатора, щиросердно розповів йому своє страшне життя... Мене взяли до арешту.

Судили мене, як убійника, й осудили милостиво та чоловіколюбно.

От тобі й уся моя грішна повість, мій друже й любий земляче!

А про решту нехай тобі до кінця розкажуть мої кайдани та моя передчасна сивина!

1845 р. Київ*).

*) Дата ця фіктивна. Оповідання написане в 1853 році в Новопетровському форті. Ред.